

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Ortaya Çıkış Sürecinde Siyasi Bir Kişilik Olarak Mehdî ve Mehdîlik

The Mahdi and The Mahdism as a Political Personality in The Event Process

Mahmut ÇINAR^{a*}

^a Prof. Dr. Gaziantep Üniversitesi Azez İslami İlimler Fakültesi, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-1162-4794

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 31 Mayıs 2021

Kabul tarihi: 17 Ekim 2021

Anahtar Kelimeler:

Kelam,
Şia,
Siyaset,
İmâmet,
İnanç,
Mehdîlik

ARTICLE INFO

Article History:

Received May 31, 2021

Accepted October 17, 2021

Keywords:

Kalam,
Shia,
Politics,
Imamate,
Faith,
Mahdism

ÖZ

Hiz. Peygamber'in vefatından hemen sonra İslam ümmeti arasında meydana gelen siyasi anlaşmazlıklar, doğal olarak siyasi arayış ve beklentilerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu beklentilerden biri de Hiz. Peygamber'in neslinden gelecek olan ve "Mehdî" adı verilen kurtarıcıdır. Mehdî, ilk dönemlerde siyasi bir figür iken ilerleyen süreçte, kadim inanç ve kültürlerin de etkisiyle siyasi kişiliğinin yanı sıra aynı zamanda dinî bir önderlik olarak da kabul edilmiş ve itikadî bir mesele haline dönüşmüştür. Bu sürecin öncülüğünü Şia yapmakla birlikte Hiz. Peygamber'e nispet edilen birtakım rivayetler de dikkate alınarak Ehl-i sünnet çevrelerinin de önemli bir kesimi tarafından kabul edilmiştir. İslam düşünce tarihinin ilk dönemlerinde yazılan fırak risalelerinden bunu tespit etmek mümkündür. Müslümanlar arasında siyasi, fikrî ve itikadî alanların tamamında bir dönüm ve dönüşüm sürecine sahne olan hicrî III. yüzyılda kaleme alınan risalelerin ayrı bir önemini olduğundan kuşku yoktur. Bu amaçla makalemizde anılan yüzyılın şair, edip, alim ve polemikçilerinden biri olan Nâşî el-Ekber ve ona nispet edilen *Mesâilü'l-İmâme* isimli risalesi merkeze alınarak, anılan süreç, irdelenmeye çalışılmıştır. Nâşî el-Ekber'in görüş ve düşüncelerini test etmek ve gerektiğinde bağlantılar kurmak amacıyla ona yakın dönemlerde yaşayan ve klasik fırak müellifleri arasında sayılan Nevbahtî ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'den de anılan sürece ışık tutacak bilgi ve değerlendirmeler tespit edilmeye çalışılmıştır. Nâşî el-Ekber'in ifadelerinden, ortaya çıktığı zamanda mehdîliğe yüklenen anlam ile ilerleyen süreçte kazandığı anlamların karşılaştırılması yapılarak, mehdîliğe itikadî bir mesele olarak ne kadar orijinal olup olmadığı irdelenmiştir.

ABSTRACT

The political disputes that occurred between the Islamic Ummah immediately after the death of the Holy Prophet naturally led to the emergence of political decisiveness and expectations. One of these expectations is the savior who will come from the progeny of the Prophet and is called the "Mahdi". While the Mahdi was a political figure in the early periods, he was accepted as a religious leader as well as her political personality with the influence of ancient beliefs and cultures, and turned into a religious issue. With the leadership of this process by the Shia, taking into account some narrations attributed to the Holy Prophet, it was accepted by a significant part of the Ahl as-sunnat circles. It is possible to detect this in the fraq pamphlets written in the early periods of the history of Islamic thought. There is no doubt that the pamphlets written in the hijri 3rd century, which witnessed a turning and transformation process in all political, intellectual and theological fields among Muslims, have a special importance. For this purpose, Nashi al-Akbar, one of the poets, edip, scholar and polemicists of the century mentioned in our article, and his treatise called *Mesailü'l-imame*, are taken to the center and the mentioned process is tried to be examined. In order to test the views and thoughts of nashi al-Akbar and to establish connections when necessary, information and evaluations that will shed the process mentioned by Nevbahti and Abu'l-Hasan al-Ashari, who lived in the near future and are considered among the classical Euphrates authors, are being sought to decipher. From the statements of nashi al-Akbar, comparing the meaning loaded at the time of the appearance of the Mahdi and the meanings it acquired in the subsequent process is examined how original the Mahdi is as a matter of itikadi.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: Cinarmahmut02@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The expectation of the savior, which is a powerful element in ancient religions and beliefs, has also entered the agenda of Muslims since very early times. In addition, as with Muslims near all faith circles that have redeeming faith, the political identity of the expected person stands out. Necessary measures were taken to prevent the aforementioned political mission from experiencing legitimacy problems, and this problem was tried to be eliminated by enriching it with religious content in the process. For this reason, in the following processes, it is seen that the religious content is more prominent than the political content from time to time before the large masses. In Judaism, the expected Messiah is the ideal of ensuring the complete domination of the Jewish race in the world, and in Christianity, the messiah an example of this situation is the belief that Christ will definitively establish the kingdom of God after he descends from heaven. The ideal of the expected messiah in Judaism to ensure the definitive domination of the Jewish race over the world, and the belief in Christianity that the Messiah will definitively establish the kingdom of God after she descends from the sky, can be given as examples. It is important to evaluate the understanding of the Mahdi among Muslims, who expect the Mahdi, from this point of view. No doubt, such searches and evaluations are made through the most ancient texts possible, which should also be taken into account in terms of the fact that the data is original and reliable. For this reason, when looking for answers to the questions mentioned in our study, Nashi al-Akbar, one of the personalities who lived in the 3. century and copyrighted works on this subject, was taken to the center. The reason for this is that he wrote an independent work on the issue of imamate. In addition, the versatile personality of Nashi al-Akbar, who is considered one of the first source figures in the history of sects, as a scholar, writer and poet makes his evaluations important.

The fact that he lived in the 3rd century and that he evaluated the periods before him is another issue that should not be overlooked. In our article, although Naşi el-Akber is taken to the center, the evaluations of Nevbahtî and Ebü'l-Hasan el-Eşhârî, who wrote works in the field of history of sects in the early periods and who are his contemporaries, are also applied from time to time. In this way, it is aimed to obtain the opportunity to reach more objective data by compiling the information coming from three different channels, and to test the transmission and evaluations of Nâşî. One of the things that distinguishes Nashi al-Akbar from other authors who wrote works in the field of the history of sects is that he attached importance to the subject of imamate at a very early period and wrote about it. Undoubtedly, the issue of imamate is directly related to the Mahdi and forms the basis of the Mahdism.

His full name is Abdullah b. Nashi al-Akbar, who is Muhammad Abu'l-Abbas and is famous as "Ibn Shirshir" or "Shirshir" for short, is from Anbar.¹ It is considered that he was born at the beginning of the 3rd Hijri century (like 204). He was given the nickname "Nâşî" (young) after he was successful in a theology debate he attended when he was young. He was also known as Nashi al-Akbar to distinguish him from Nashi al-Asgar. He went to Baghdad to acquire knowledge. Here he took courses in various fields such as theology, philosophy, logic, jihad, khilaf, and language and literature sciences. By adopting the Mu'tazilite system, he became one of the leading scholars of these circles. Nashi, who was also a poet and a writer, defended Mu'tazilite ideas in his poems, and satirized sects such as Zahirîyye, Mürceie and Müşebbihe that opposed him. He won many opponents because of his sharp wit, polemical nature and harsh criticism. He was called crazy and perverted. Then he went to Egypt and h. He remained here until his death in 293. Some authors such as Merzubani (d. 384/994) speculate about his departure from Baghdad to Egypt and record that he was expelled from Baghdad due to his sharp criticisms and that he took refuge in Egypt.²

Shortly after the death of the Prophet, with the deterioration of the just, equitable and virtuous society structure created by him, the desire to create such an era was revived. This desire has been shaped around a charismatic and strong leader with the influence of ancient religions, beliefs and cultures. The leader in question came to the forefront as a qualification more than any other person in the early periods. Accordingly, Muhammad b. Hanafiyye, Nefsüzekkiyye or Mahdi b. Different individuals, such as Abu Jafar, were seen as the Mahdi. The mission assigned to all of these individuals is to create a world where justice prevails. Therefore, the expected savior, especially Hz. As a kinship relationship was established with the Prophet, he was designed as a political figure, although he had some religious connections. Whoever restores the deteriorated political and social order and makes justice and equity prevail, he will be the savior Mahdi. However, in the course of time, the religious meanings of this political identity have become dominant, and the Mahdi has become a creed issue. Undoubtedly, since he is accepted as the twelfth imam, the place of mahdism in Shia creed is accepted as a very strong and indispensable principle. However, in the process, the belief in the Mahdi has found significant support in some Sunni circles, especially in Sufi circles. The narrations of figures such as Nâşî el-Akber, who have an important place among the authors who wrote works in the early periods of Islamic thought, shed light on this.

Giriş

Nâşî el-Ekber ve Ona Nispet Edilen *Mesâilü'l-İmâme* isimli Risale

Kadîm din ve inançlarda güçlü bir unsur olarak yer alan kurtarıcı beklentisi, oldukça erken dönemlerden itibaren Müslümanların gündemine de girmiştir. Ayrıca Müslümanlarda olduğu gibi, kurtarıcı inancına sahip olan inanç çevrelerinin tamamına yakınında, beklenen zatın siyasî kimliği öne çıkmaktadır. Anılan siyasî misyonun, meşruiyet sorunu yaşamaması için gerekli tedbirler alınmış ve süreç içerisinde dinî içerikle zenginleştirilerek bu sorun bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle ilerleyen süreçlerde, zaman zaman geniş kitleler nezdinde dinî içeriğin, siyasî içerikten daha çok öne çıkarıldığı görülmektedir. Yahudilikte beklenen mesihin Yahudi ırkının dünyaya kesin olarak hâkimiyetini sağlama ideali ve Hıristiyanlıkta Hz. Mesih'in gökten indikten sonra Tanrı'nın krallığını kesin bir şekilde kuracağına dair inanç, bu duruma örnek vermek mümkündür. Mehdi beklentisi içerisinde bulunan Müslümanlardaki mehdî anlayışının da bu açıdan değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Gerçekten de bu anlayış ilk ortaya çıktığında “mehdînin siyasî kimliği mi ön plandaydı yoksa bunun yanı sıra dinî kimliğine de önem atfedilmekte miydi?” şeklindeki sorulara cevap aranması, bahse konu durumun tespitini kolaylaştıracaktır.¹ Kuşkusuz bu tür arayış ve değerlendirmelerin mümkün olan en kadîm metinler üzerinden yapılması, verilerin orijinal ve güvenilir olması açısından da dikkate alınması gereken bir husustur. Bu nedenle çalışmamızda anılan sorulara cevap aranırken H. III. yüzyılda yaşayan ve bu konuda eser telif eden şahsiyetlerden biri olan Nâşî el-Ekber merkeze alındı. Bunun nedeni, onun İmâmet meselesinde müstakil sayılan bir eser kaleme almış olmasıdır. Ayrıca mezhepler tarihinin ilk kaynak şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilen Nâşî el-Ekber'in alim, edip ve şair olarak çok yönlü kişiliği, onun değerlendirmelerini önemli kılmaktadır. Onun H. III. yüzyılda yaşamış olması ve kendisinden önceki dönemleri değerlendirmesi de dikkatten kaçmaması gereken başka bir husustur.

Makalemizde Nâşî el-Ekber merkeze alınmakla beraber, erken dönemlerde mezhepler tarihi alanında eser yazan ve onun muasırları olan Hasan b. Musa en-Nevbahî (ö. 310/922) ile Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) değerlendirmelerine de zaman zaman müracaat edilmiştir. Böylelikle hem üç ayrı kanaldan gelen bilgiler derlenerek daha objektif verilere ulaşma imkânı elde edilmek amaçlanmış hem de Nâşî'nin nakil ve değerlendirmelerini test etme imkânı aranmıştır.

Nâşî el-Ekber'i mezhepler tarihi alanında eser telif eden diğer müelliflerden ayıran hususlardan biri de onun oldukça erken bir dönemde İmâmet konusuna önem atfetmesi ve bu konuda telifte bulunmasıdır. Kuşkusuz İmâmet meselesi, mehdilikle doğrudan ilişkilidir ve mehdiliğin temelini oluşturmaktadır. Mehdiliğin ortaya çıkışı sürecinde, hangi anlamın ön plana çıktığını tespit etmek önem arz etmektedir. Nâşî el-Ekber ve ilgili risalesinin seçilmesi, bu nedenle önemli olduğundan *Mesâilü'l-İmâme* isimli risalesi hakkında kısa bilgi verilmesi gerekli görülmüştür.

Tam adı Abdullah b. Muhammed Ebü'l-Abbas olan ve “İbn Şirşîr” veya kısaca “Şirşîr” olarak meşhur olan Nâşî el-Ekber, Enbar'lıdır.² Hicrî III. yüzyılın başlarında (h. 204 gibi)

¹ Bu konuda yapılan bir değerlendirme için bk. Mustafa Akman, “Mehdî İnanıcı Özelinde İlmî Çalışmalar ile Günümüz Toplumunun Geleneksel Anlayışı Arasında Görülen Uyuşmazlıklar, Bunun Yansımaları ve Çözüm Önerileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, X/51, (2017), 1210.

² Kerîm Alkem el-Ka'bî, *en-Nâşî el-Ekber hayatuhu ve edebuhu* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Besair, 2012), 27. Şirşîr ya da İbn Şirşîr lakapları da kullanılmaktadır. Şirşîr, kışın Mısır'a uçan ve güvercinden biraz daha büyük olan bir deniz kuşu türüdür. Bu lakabın kendisine, babasına ya da dedesine aidiyeti konusunda farklı görüşler için

doğduğu değerlendirilmektedir. Genç yaşta katıldığı bir kelâm tartışmasında başarılı olmasından sonra kendisine “Nâşî” (genç) lakabı verildi. Ayrıca İmâmî Şair Nâşî el-Asgar’dan (ö. 366/976) ayırt edilmesi için de Nâşî el-Ekber olarak anıldığı da belirtilmiştir. İlim tahsil etmek üzere Bağdat’a gitti. Burada kelâm, felsefe, mantık, cedel, hilâf ile dil ve edebiyat ilimleri gibi çeşitli alanlarda dersler aldı. Mu‘tezilî sistemi benimseyerek bu çevrelerin önde gelen âlimleri arasında yer aldı. Aynı zamanda şair ve edip olan Nâşî, şiirlerinde Mu‘tezilî fikirleri savundu, kendisine muhalefet eden Zahiriyye, Mürcie ve Müşebbihe gibi fırkaları da hicvetti. Keskin zekâsı, polemikçi tabiatı ve ağır eleştirilerinden dolayı birçok muhalif kazandı. Kendisine deli ve sapık denildi. Daha sonra Mısır’a giderek 293/906 yılında vefat edinceye kadar orada kaldı. Muhammed el-Merzûbânî (ö. 384/994) gibi bir kısım müellifler, onun Bağdat’tan Mısır’a gidişi hakkında birtakım spekülasyonlar yaparak, sert eleştirilerinden dolayı Bağdat’tan kovulduğunu ve Mısır’a iltica ettiğini kaydetmektedirler.³

Nâşî el-Ekber, Mısır’da da zaman zaman keskin muhalefeti sürdürdü ve bu nedenle sosyal çevre edinemedi. Hatta hayatının sonlarına doğru vefat edinceye kadar uzlete çekildiği kaydedilmektedir. Eleştirilerini sadece güncel şahıs ve meselelerle sınırlı tutmamış, örneğin dönemin mantıkçıların huzurunda Aristo mantığını kıyasıya eleştirerek reddetmiştir. Bu durum onun hem geniş bir ilmî birikime hem de bu birikimi yorumlayacak dirayete sahip olduğunu göstermektedir. Edebi kişiliği güçlü olan Nâşî, aynı zamanda iyi bir şairdir. Oldukça farklı alanlarda şiir yazmıştır. İlmî ve fikrî görüşlerini şiir şeklinde yazdığı gibi, av, içki ve eğlence meclisi gibi tasvirlerle de şiirlerinde yer vermiş, aynı zamanda Hz. Peygamber hakkında da uzun bir methiye kaleme almıştır. *Kitâbü Uşûli’n-nihâl* (nşr. Josef van Ess, Wiesbaden 1971), *Mesâ’ilü’l-imâme* (nşr. Josef van Ess, Beyrut 1971), *el-Kitâbü’l-Evsat fi’l-makâlât* gibi ilmî ve fikrî eserlerin yanı sıra *Kaşîde fi medhi’n-nebî ve nesebihî* (nşr. Yûsuf Hüseyin Bekkâr, Ürdün, 1979), *Dîvân*, ve *Kitâbü Nakdi’s-şi’r* gibi edebî eserler başta olmak üzere birçok eser kaleme almıştır.⁴

Nâşî el-Ekber’in kaleme aldığı *Mesâ’ilü’l-imâme* isimli risale müstakil bir eser değil, müellife ait *Usûlü’n-nihâl* isimli eserinin İmâmetle ilgili kısmından ibarettir. Bu risale başka bir eserinden de bölümler alınarak ikisi birlikte Josef Van Ess tarafından *Mesâ’ilü’l-imâme ve Muktetafat mine’l-kitâbi’l-evsât fi’l-makâlât* adıyla neşredilmiştir (Beyrut 1971). Risalede bölümler şeklinde düzenlenmemiş, içeriğe göre serbest bir şekilde başlıklar atılmıştır. Çeşitli fikhî ve itikâdî mezheplerin yanında, müstakil başlıklar altında bazı imamların ve ulemânın İmâmet ve İmâmetin çeşitli yönleri ile ilgili görüşlerine yer verilmektedir. Risaleyi önemli kılan hususlardan biri de hem Mu‘tezile için bir kaynak olarak kabul edilmesi hem de Mu‘teziledeki İmâmet teorilerini sistematik bir şekilde vermesidir. Bu açıdan bakıldığında özellikle İmâmetle ilgili görüşlerin tespitinde ve değerlendirilmesinde önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵

İlk 3 Yüzyılda Ortaya Çıkan Fırkalar ve Bunların Ayırıcı Vasıfları

İslam tarihi boyunca etkili olan ve günümüze kadar varlığını sürdürenler de dahil olmak üzere, fırkaların önemli bir kısmının, ilk üç yüzyılda ortaya çıktığı ve bu fırkaların daha sonraki dönemler üzerinde önemli tesirler bıraktığı görülmektedir. Hz. Peygamber’in vefatından hemen

bk. el-Ka‘bî, *Nâşî el-Ekber*, 30-31.

³ el-Ka‘bî, *Nâşî el-Ekber*, 42; Süleyman Tülücü, “Nâşî el-Ekber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/432-434.

⁴ Bk. Tülücü, “Nâşî el-Ekber”, 32/432-434.

⁵ Bk. Osman Aydın, “Mu‘tezile Ekolü’nün Temel Kaynakları ve Özellikleri”, *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, ed. H. İ. Bulut, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 59-60.

sonra, iktidar mücadelesine düşen Müslümanlar arasında ortaya çıkan ve firkalaşmayı beraberinde getiren ilk ihtilaf ve fikrî ayrılık, , siyasî niteliği ağır basan imâmet konusundadır.⁶ Söz konusu süreçte Müslüman topluluk, Hz. Peygamber'in vefatından sonra, kimin İmâmetiyle daha iyi günler yaşayacaklarının hesabını yapmaya başlamıştı. Bu hesap, doğal olarak her zaman ve herkes için üzerinde ittifak edilen aynı şahsın İmâmetiyle hedefe ulaşılacağı şeklinde tezahür etmemişti. Ensar, Medine'nin yerlileri olmaları hasebiyle, kendilerinin bu işte doğal hak sahibi olduklarını düşünürken, Hâşimîler, Hz. Peygamber'e akraba olmaları nedeniyle kendilerinin hak sahibi olduğunu düşünmekteydi. Hz. Ebubekir ise çok daha farklı bir açıdan meseleye yaklaşıyor, Hz. Peygamber'in sağladığı birliğin bozulmaması için, bütün unsurları bir arada tutacak birisinin etrafında toplanılması gerektiğini öneriyordu. Hz. Ebubekir'in yaklaşımı, gelenekten daha ziyade, ümmetin birliği ve maslahatını dikkate alıyordu. Onun bu önerisi Beni Saide'de toplanan Ensar topluluğunun -en azından- önemli bir kısmı tarafından da kabul görmüş olacak ki, orada halife olarak seçildi. Hz. Ebubekir, Kureyş'in Araplar arasındaki konumunu dikkate alarak, halife Kureyşli olmadığı takdirde, Araplar arasında birliği devam ettirmenin zorluğuna dikkat çekiyordu. Onun bu endişesi, oradakilerin çoğunluğu tarafından da paylaşıldığı için kabul gördü. Başka bir ifadeyle sonradan -muhtemelen- özensiz veya bir hesap ile davranan ravilerin marifetiyle hadis formunda Resulullah'a dayandırılan sözdeki tahsisin aksine dönemin siyasî atmosferinde ümmetin selameti adına halifenin Kureyş'ten olması gerektiğine karar verilerek "siyasî iktidar" krizi çözüme kavuşturulmuştu. Ancak her ne kadar Hz. Ebubekir'in halife seçilmesi, Müslüman topluluk içerisinde kitlesel ayrışmaları engellediyse de bireysel düzeyde de olsa birtakım aykırı mülahazaların devam etmesini engellemedi. İlerleyen süreçte, Sa'd b. Ubade (ö. 14/635?) gibi diğer muhalif çevrelerin muhalefeti, kendileriyle sınırlı kalmış ise de sonraki dönemlerde meydana gelen olayların da etkisiyle Hz. Ali'nin İmâmeti etrafındaki muhalif görüş, gittikçe yayılmaya ve neticede kitleselleşmeye doğru evrilmiştir.

Hal böyle olunca hicrî birinci yüzyıldan itibaren, oluşumlarında siyasî olayların başat etken olduğu Haricîyye, Kaderiyye ve Mürcie gibi firkalar da ortaya çıktı. Bu süreçte dinî referansları (Kur'an ve sünnet) anlama ve yorumlama yöntemleri üzerinden farklılaşmalar oldu. Bu farklılaşma her ikisi de başlangıçta birer zümre olmaktan ziyade, dini anlama ve tatbik etme yöntemlerinden ibaret olan genel hatlarıyla Ehlü'r-rey ve Ehlü'l-hadis şeklinde iki kategoriye ayrılmaktadır. Her ikisi de başlangıçta birer zümre olmaktan daha ziyade, dini anlama ve tatbik etme yöntemlerinden ibaret olan bu eğilimlerden birini tercih eden Ehlü'l-hadis, hicrî III. yüzyıldan itibaren özellikle Ahmed b. Hanbel'le (ö. 241/855) birlikte bir zümre özelliği de göstermeye başlamıştır. Daha sonraları 'Seleflik' çatısı altında konumlandırılan bu zümrenin detayları, İmâmet ve mehdilikle doğrudan bağlantısı olmadığı için, konumuzun dışındadır.

İlk 3 yüzyılda ortaya çıkan ve İslam düşünce tarihinin ilk firkaları olarak kabul edilen Şii ve Haricî düşüncenin her ikisi de siyasî içeriklere sahiptir. Kaderiyye'nin zemini üzerinde yükselen Mu'tezile, zümreleşmesi ve tarihsel ortamda siyasî olarak konumlanmasında siyasetin etkisi olmakla birlikte, zamanla itikâdî konulara getirdiği açılımlar nedeniyle teorik yönü daha ağır basan bir fırka olarak şöhret kazanmıştır. Şîa, Hz. Ali ve evladı etrafında geliştirdiği İmâmet teorisini, ilerleyen süreçte akidenin en temel ilkesi haline getirmiştir. Hatta Şîa akidesinin İmâmet merkezli bir akide olduğunu söylemek bile mümkündür. Siyasî içerik ağırlıklı bir anlayışı merkeze alan Haricîler ise İmâmeti belirli bir zümre ya da şahısla sınırlı tutmamış, günümüzün diliyle ifade etmek gerekirse, daha demokrat bir tavır benimsemişlerdir. Buna göre ilk ortaya çıkan zümreler dikkate alındığında, aralarındaki ayırıcı vasıfların daha çok siyaset/İmâmet

⁶ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Kitabü makâlâti'l-İslamiyyîn ve ihtilâfi'l-musallîn*, nşr. Helmut Ritter, (b.y.: Mektebetü İbn Teymiyye, 1430/2009), 1-2.

konusunda yoğunlaştığı görülmektedir.

Nâşî el-Ekber'e göre Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde Müslümanlar, Kur'an'da kendilerinden bahsedildiği üzere ülfet ve muhabbet içerisinde; birbirlerine karşı merhametli, kafirlere karşı ise şiddetli idiler.⁷ Müslümanların övgüye değer olan bu durumu uzun sürmedi ve Hz. Peygamber vefat edince bu durum bozularak dört fırkaya ayrıldılar:

1. Beni Saide Sakîfe'sinde toplanıp İmâmete ortak olmayı isteyerek, muhacirlere: "Bir emir sizden bir emir de bizden olsun" diyen Ensar mensupları

2. Aralarında Abbas b. Abdulmuttalib, Zübeyir b. Avvam ve Ebû Süfyan b. Harb'in de bulunduğu Hz. Ali ile birlikte Hz. Fatıma'nın evine çekilerek: "Ali biat etmeden biat etmeyiz" diyenler.

3. Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde'nin de aralarında bulunduğu Beni Saide Sakîfe'sinde Ebubekir'e biat ederek, İmâmetin onun hakkı olduğunu düşünene n Ensar ve muhacirler.

4. Hz. Ebubekir'in görevlilerine zekât vermeyi reddedenler.⁸

Görüldüğü gibi Nâşî el-Ekber'in tespitine göre dört fırkaya ayrılan Müslümanların aralarındaki görüş ayrılıklarının tamamı iktidar mücadelesinin sembol değeri olan İmâmet konusundadır. Bunlardan zekât vermeyi reddedenlerle İmâmetin Ensar'dan olmasını talep edenler, tarihin akışına karşı direnemeyerek bu düşünceyi sonraki nesillere aktarmadan geçip gittiler. Hz. Ali'nin imâmetini savunanlar ile Hz. Ebubekir'in yanında yer alanlar, tarih boyunca nesilden nesile geçerek varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Hz. Osman'ın 35/656'da katlinden sonra ise firkalaşma giderek artıp derinleşen bir şekilde devam etmiş, ve İmâmetle ilgili bir kısım yeni yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Nâşî el-Ekber'e göre Müslüman topluluk Hz. Osman'ın katlinden sonra dört fırkaya ayrıldı:

1. Aleviyye: Hz. Ali'nin yanında yer alanların oluşturduğu fırkadır.

2. Osmaniyye: Aişe, Talha ve Zübeyir'le birlikte hareket ederek Hz. Ali ile savaşan Basra'luların oluşturduğu fırkadır.

3. Mu'tezile: Hangi tarafın daha haklı olduğunu anlayıncaya kadar savaşmaktan sakınan fırkadır.

4. Huleysiyye:⁹ Çatışmadan uzak duranlardır. Bunlar da genel olarak Müslümanlar arasındaki çatışmaların doğru olmadığını savunan Ehl-i hadisten oluşan fırkadır.

Tahkimden sonra bu gruplara Muaviye'ye tabi olan Haşviyye ile Hariciler de eklenmiştir. Daha sonra bu altı fırkaya Ehl-i kible hakkında negatif bir hüküm vermekten kaçınan ve durumu Allah'a havale eden Mürcie ilave edilmiştir.¹⁰

Nâşî'nin muasır olan mezhepler tarihi alanının otorite müellifi ve hicrî III. yüzyıl alimlerinden olan Hasan b. Musa en-Nevbahtî de (ö. 310/922) Nâşî'ye paralel bir şekilde, ümmetin Şîiler ve diğerleri olmak üzere iki ana ekole ayrıldığını ve bütün fırkaların imâmet konusunda ihtilaf ettiklerini kaydetmektedir. Ona göre Hz. Peygamber'in vefatından sonra

⁷ el-Fetih 48/29.

⁸ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, nşr. Josef Van Ess, (Beyrut: y.y., 1971), 10-15.

⁹ Müslim ve Ebu Davud gibi *Kütübü's-sitte* müelliflerinin "Fiten ve Melahim" bahsinde naklettikleri *كن حلسا من احلاس بيتك* Evinizden çıkmayın" rivayetine dayanan bu isimlendirme, hiçbir tarafı tutmadan tarafsız kalanlar için kullanılmıştır. "Hils" evlerde kıymetli sergilerin altına serilen hasır gibi yaygılara verilen bir isimdir.

¹⁰ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 18-20.

ümme't üç fırkaya ayrıldı:

1. İmâmetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu düşünen ve "Şîa" olarak isimlendirilen Ali b. Ebu Talib'in Şîası,
2. Emirliğin Sa'd b. Ubade'ye verilmesi gerektiğini iddia edenler
3. Hz. Peygamber'in hiç kimseyi imam olarak tayin etmediğini ve bu işi ümmete bıraktığını düşünerek Hz. Ebubekir'e biat edenler.

Nevbahtî'nin¹¹ bu tasnifi, farklı ifadelerle de olsa büyük ölçüde Nâşî el-Ekber'in tasnifine paraleldir. Şu var ki Nâşî'nin bir fırka olarak kaydetmediği, emirliğin Sa'd b. Ubade'ye verilmesi gerektiğini düşünen fırka, süreç içerisinde varlığını korumamıştır. Ensar'ın büyük çoğunluğu, her ne kadar evvelemerde, tarihî ve kültürel alışkanlıkların neticesi olarak, hilafetin kendilerinin hakkı olduğunu düşünerek Sa'd'ın etrafında toplanmış ise de Hz. Ebubekir'e biat edildikten sonra direnmemiş, tamamına yakını Hz. Ebubekir'e biat etmiştir. Sa'd gibi biat etmeyenlerin durumu bireysel bir tepkinin ötesine geçmemiştir. Kaldı ki bu durum, konumuz açısından değerlendirildiğinde, söz konusu ayrılık da siyaset/İmâmet merkezli bir ayrılıktır. Bu açıdan her iki müellifin tasnifleri birbirine yakın ve özü itibariyle aynıdır.

Görüldüğü gibi H. III. yüzyılda yaşayan ve fırkalar üzerine eser telif eden Nâşî ve Nevbahtî gibi iki otorite şahsiyet de Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk ihtilafın İmâmet konusunda olduğunu ve bunun ilerleyen yıllarda da devam ettiğini kaydetmektedir. Gerçekten de anılan fırkalar, doğrudan ya da dolaylı olarak İmâmet ve siyasetin etkisiyle oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu dönemin sonlarına gelindiğinde, ihtilafların artık zümreleştiği ve her bir zümrenin belirli yöntemler dahilinde şekillenerek bir teorik zemin oluşturduğu görülmektedir.

Diğer taraftan hicrî III. yüzyıl İslam düşünce tarihi açısından önemli kırılmaların yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemin başlarında önce Ehl-i hadis, düşüncelerinden dolayı mihneye tabi tutulmuş, daha sonra ise Mu'tezile, etkileri bugüne kadar devam eden karşı mihneye maruz kalmıştır. Bu uygulamalar İslam düşünce tarihinde birer kara sayfa olarak varlığını sürdürmektedir. Bu yüzyılın sonlarından itibaren ümmetin geniş kitlelerini etkileyen mihne uygulamalarının yarattığı gerilim ortamının Ehl-i sünnet kelam okulları olan Matürîdîlik ve Eş'arîlik'in tezahür etmesiyle rahatladığı söylenebilir. Diğer yandan bu dönem birçok alimin ve eserin ortaya çıktığı ve oldukça mümbit sayılan bir dönemdir. Örneğin Buharî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875) gibi muhaddisler, eserlerini, tedvin asrı olarak tanımlanan bu dönemde yazdı. Tasavvuf düşüncesinin içerisine batınî unsurları taşıyarak, felsefî tasavvufa zemin hazırlayan eğilimleriyle öne çıkan Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896), Hallac el-Mansur (ö. 309/922) ve Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) gibi sûfiler de bu dönemde yaşadı. İsnâşeriyye Şîasının on ikinci imam olarak kabul ettiği ve on birinci imam Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/874) oğlu Muhammed Mehdî'nin, bu dönemde doğduğu iddia edildi ve Gaybetü's-suğrâ bu dönemde başladı. Abbasî hilafetinin siyasî gücü azalarak hilafetin sembolik bir makama evrildi. Anılan bütün fikrî ve siyasî gelişmeler, hicrî III. yüzyılın İmâmet ve siyaset konusunda dikkatlice değerlendirilmesini gerektirmektedir. Kuşkusuz bunlara, makalemizin doğrudan konusu olmadığı için detaylarına

¹¹ İmamîyye kelâmının gelişmesinde ve rasyonelleşmesinde etkili alimlerden biri olan Nevbahtî'nin, konuya dair Firâku's-Şîa adlı eserinde yer yer diğer fırka ve mezheplere de temas etmekle birlikte asıl hedefi, kendi dönemine kadar Şîa içinde zuhur eden fırkaları açıklamaktır. Mu'tezile'nin akılcılığından ve metodundan etkilenmesi ve bazı Mu'tezilî görüşleri İmamîyye Şîa'sına uygulaması sebebiyle Mu'tezilî tabakât yazarları onu i'tizale meyletmiş bir Şîî olarak kabul etmişlerdir. Nevbahtî'nin bu eseri, kendisinden sonra başta Şîî mezhepler tarihi yazarları olmak üzere Mu'tezilî ve Sünnî alimlere kaynaklık etmiştir. Mustafa Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri*, (İstanbul, Ensar Neşriyat, 2019), 30-34

giremeyeceğimiz başka hususları eklemek de mümkündür.

Hicrî III. yüzyılda meydana gelen tüm bu olaylar, “Ehl-i hadis” arasından “Hanbelîlik” gibi bir kısım yeni fırkaların ortaya çıkmasını sağladığı gibi, Şîa gibi mevcut bazı fırkalarda da evrilmelere neden oldu. Yukarıda ifade edildiği gibi, Şîa’da en belirgin gelişme, İsnâaşeriyye Şîa’sında İmâmetin on ikinci imam olarak kabul edilen Muhammed Mehdî ile sınırlandırılmasıdır. İsnâaşeriyye Şîa’sına göre Muhammed Mehdî, henüz dört-beş yaşındayken 260/874 tarihinde kayboldu (Gaybetü’s-suğrâ) ve 317/941 tarihine kadar sefirler üzerinden Şîa’sıyla görüştü. Ancak bu tarihten sonra büyük gizlenme (Gaybetü’l-kübrâ) dönemi başladı ve bugüne kadar da devam etmektedir. Artık Şîa’sı için o, “el-Kâim” veya “el-İmâmü’l-muntazar” olarak zuhur edeceği günü beklemektedir. İsnâaşeriyye Şîası, zamanla en büyük Şîi kitleyi oluşturan fırka haline geldi. Günümüzde İran İslam Cumhuriyeti’nin resmi mezhebi olması, ona diğer Şîi fırkalar karşısında avantajlar sağlamaktadır. İsnâaşeriyye’nin bu açılımı hicrî III. yüzyıldaki anılan gelişmelerle doğrudan bağlantılıdır.

İlk Fırkaların İmâmetle İlgili Görüşleri

İmâmetle ilgili görüş belirten ve zümreleşmelerinde siyasetin etkili olduğu ilk fırkaları Şîa, Hariciyye ve bu ikisinin dışında yine siyasî bir tercihle sosyal gelişmelere bir anlamda tepkisiz kalarak ümmetin büyük çoğunluğunu oluşturan ana kitle olmak üzere başlıca üç kategoride tasnif etmek mümkündür. Söz konusu fırkaların imametle ilgili görüşleri ve aralarındaki farklar da belirgin şekilde buna bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bunlardan Şîa, baştan itibaren İmâmetle özdeşleşmiş ve düşünce dünyasının merkezine İmâmeti yerleştirmiştir. İlerleyen süreçte Şîa akidesi de İmâmet merkezli olarak şekillenmiş ve İmâmet, usûlüddinin en temel ilkesi haline getirilmiştir.¹² Hariciyye her ne kadar başlangıçta siyaset merkezli bir fırka olarak ortaya çıkmış ise de ilerleyen süreçlerde dinî bir perspektif geliştirerek, İmâmeti sadece üzerinde durulması gereken meselelerden biri olarak kabul etmiştir. Ümmetin çoğunluğunu teşkil eden ve bu konudaki aykırı düşünceleri reddetmek için usûlüddin eserlerinde İmâmete yer verdiği düşünülen ve kendisini “Ehl- sünnet” olarak isimlendiren mezhep ise Şîa’nın imamet felsefesinden mülhem bir velâyet felsefesi geliştirmiştir. Burada Şîa’nın imamaları için öngördüğü hemen bütün niteliklerle donatılmış velî/evliya figürleri yer almış ve bu inanç sûfi itikadı olarak söz konusu mezhebin temel yapısına yerleşmiştir. Başka bir ifadeyle yapılan çalışmalar, İslâm Tarihi boyunca imâmet merkezli Şîa kültürü ile velâyet merkezli Sünnî bloğun birbirini beslediğini, kendi aralarında yoğun bir etkileşimde¹³ bulduklarını ortaya koymuştur.¹⁴ Nitekim Şîi inancın nazarî Sünnî tasavvufu kesişen en mühim yönünün, velâyet meselesi olduğu izahıtan varestedir.¹⁵

¹² Şîi İmâmet teorisi, II./VIII. yüzyıl ortalarında kesin şeklini, Hişâm b. Hakem (ö.179/795) vasıtasıyla almıştır. Hişâm insanların imâma ihtiyacı, imâmın peygamberin vasisi olup günahıtan korunduğu ve nasla tayin edildiği gibi esasları ortaya koymuştur. İbrahim el-Müsevî en-Necfî el-Hâc Zincânî, “Ana Hatlarıyla İmâmiyye Akidesi”, çev. M. Serdar, Bilimname dergisi, III/8, (2005/2), 139, 141-142; Mustafa Öz, “İmâmiyye”, *DİA*, (İstanbul 2000), 22/208; Emrullah Fatiş, “Şîa’nın İmametle Şekillenen İnanç Esasları”, Bilimname Dergisi, 23, (2012/2), 86.

¹³ Bkz. Süleyman Uludağ, “Şîilikte Tasavvuf”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*, Tebliğler ve Müzakereler 13-15 Şubat, İstanbul 1993, 517-520, 524-525; Ebu’l-Ala Afifî, *Tasavvuf: İslam’da Manevi Devrim*, trc. İbrahim Kaçar- Murat Sülün, Risale Yay., İstanbul 1996, 327.

¹⁴ Mustafa Akman, *İbn-i Arabî Kelâmi Tartışmalar, Sorular, Şüpheler*, (İstanbul: Ekin Yayınları, 2017), 462; Florian Sobieroj, Mutezile ve Tasavvuf, çev. Salih Çift, *Uludağ Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, X/1, 2001, 294.

¹⁵ Henry Eugénie Corbin, “Şîilikte Velâyet Kavramı”, çev. Sabri Hizmetli, *Ankara Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, XXVI, 1983, 719; Mehmet Şirin Ayış, “İslâm Düşünce ve Geleneğinde Kutsiyet, Velâyet ve Kerâmet Anlayışının Üzerinde Bulunduğu Zemin İle İlgili Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”, *İslâm Düşünce Ve Geleneğinde Kutsiyet, Velâyet, Kerâmet*, Kuramer Yay., İstanbul 2017, 394.

Nâşî el-Ekber'e göre Şîa'nın İmâmet düşüncesi, şu şekilde gelişmiştir. İlk dönemlerde yazılan eserlerde İmâmetle ilgili başlangıçta ortaya çıkan görüş ayrılıklarından birinin fadıl-mefdûl meselesi olduğu kaydedilmektedir. Buna göre çoğunluk fadıl varken mefdulün İmâmetini caiz görmeye beraber, bir kısım Şîiler İmâmetin fadılın hakkı olduğunu savunmuşlardır. Yine çoğunluk Resulullah'ın İmâmete kimseyi vasi kılmadığı görüşündedir. Ancak bazıları insanlara sadece takva üzere olmalarını vasiyet ettiğini kaydetmişlerdir. Hasan b. Salih'in¹⁶ (ö. 168/784-85) taraftarları İmâmeti, Hz. Ali'nin hakkı olarak görmektedir. Onlara göre Hz. Ali en faziletli insandır. Ancak onlara Ebubekir ve Ömer'in İmâmetlerinin caiz olduğunu ve bunu Hz. Ali'nin kendi hakkını onlara bıraktığı şeklinde değerlendirmektedir. Buna benzer görüşler, başka Şîi gruplar tarafından da ileri sürülmüştür. Diğer taraftan Cehm b. Safvan (ö. 128/745-46) ve bir kısım Mürcî çevreler, İmâmetin ümmetin icması ile gerçekleşeceğini, kitap ve sünneti bilen herkesin buna hakkı olduğunu kaydetmişlerdir. Ebu Hanife (ö. 150/767) ve diğer Mürcî çevreler ise imamın Kureyş'ten olması gerektiği görüşündedir. Necdiyye dışındaki Haricilere göre Kitap ve sünneti bilen ve bunlara bağlı olan herkes imam olabilir ve İmâmet iki kişinin biat etmesiyle gerçekleşir.¹⁷

Hz. Ali'nin katledilmesinden sonra ise onun Şîası üç fırkaya ayrılmıştır:

1. İmâmetin nas ve vasiyetle belirlendiğini iddia ederek, Hz. Ali'den sonra İmamın Hz. Hasan olduğuna inananlar.
2. Abdullah b. Sebe ve adamlarından oluşan ve Hz. Ali'nin ölmediğini, diri olduğunu iddia eden Sebeyye.
3. İmâmetin nas ve vasiyetle olmadığını, Kitap ve sünneti bilen birisini imam seçme hakkına sahip olduklarını ve buna layık olanın Hz. Hasan olduğunu düşünen Hucr b. Adî (ö. 51/671) ve diğerleri.

Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehid edilmesinden sonra ise biri oğlu Ali'nin imam olduğunu ve babası tarafından vasiyet edildiğini iddia eden Fatimiyye, diğeri ise Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin Hz. Ali tarafından vasiyet edildiğini ileri sürerek onun imam olduğunu iddia eden Keysaniyye olmak üzere iki fırkaya ayrıldılar.¹⁸

Hicrî II. yüzyılın ortalarından itibaren Şîa'da imamlara siyasî anlamların yanı sıra, çok önemli dinî vasıflar da yüklenmiştir. Bu anlayışa göre imamın ve onun etrafındaki insanların geçmişle herhangi bir bağlantı kurmalarına gerek yoktur. Çünkü imam tam bir ilim sahibidir ve gelecekte olacak şeyleri, bir çocuğun doğacağını ve bir şahsın itikattan çıkacağını bilir. Bütün dilleri bilir. Hatta İmam Cafer (ö. 148/765) Süryanice, İmam Ali er-Rıza (ö. 203/819) farsça konuşmuştur.¹⁹ İmam İsm-i A'zamı bilir ve bununla göklere sefer düzenlemesi mümkündür.

İmâmetle ilgili olarak belirlenen bu çerçevenin, yeni olmakla birlikte daha önceki anlayıştan tamamen bağımsız olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira yukarıda anılan ve İmâmetin dinî bir merteye olmaktan daha çok siyasî bir vasıf olduğuna işaret eden açıklamalar, İmâmetin süreç içerisinde evrilerek dinî bir merteye olarak anlaşılmasına katkı sağlayan unsurlar içermektedir. Özellikle İmâmetle ilgili olarak tartışılan fadıl-mefdûl meselesi ile İmâmetin

¹⁶ Zeydiyye'nin kollarından ve Kesîrûnevâ el-Ebter'e (ö. 169/785-86) nisbetle Bütriyye veya Ebteriyye diye de tanınan Sâlihiyye'nin kurucusudur. İlmî çevrelerde fakih ve muhaddis olarak tanınmaktadır. Bk. Yusuf Gökâlç, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/328-331.

¹⁷ Hasan b. Musa en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, (Beyrut: Menşûrâtü'r-Rıza, 1433/2012), 39-41.

¹⁸ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 22-24.

¹⁹ Josef Van Ess, *İlmü'l-kelam ve'l-mucteme'* çev. Salime Salih, (Köln: el-Cümel, 2008), I/394-395.

(hilafet) Kureyşiliği meselesi, bu anlamda üzerinde durulmaya değer hususlardır. İmamın fadil (faziletli) ya da Kureyş’li olması, ilerleyen süreçte, imama diğer insanlardan farklı anlamlar yüklenmesini kolaylaştırmıştır. Halbuki fazilet meselesi, etnik kökenden ziyade takva ve dindarlığı çağrıştırmaktadır. Ne var ki kişisel irade ve gayret ile sağlanan bu pozisyon ve nitelik, istem dışı aidiyete bağlanmıştır. Dolayısıyla burada esas alınan özellik, imamın kendi çabasıyla elde ettiği özelliklerden daha çok, etnik kökeninden kaynaklanan ve doğuştan sahip olduğu bir özellik olmaktadır. Daha sonraki dönemlerde imamın Hz. Peygamber’in vasisi ve onun temsilcisi olarak, her türlü ilahi bilginin kaynağı şeklinde kabul edilmesinin, bu anlayışla doğrudan bir bağlantısı vardır. Mehdîlik fikri de başlangıçta tamamen siyasî bir kurtarıcı etrafında şekillendiği halde, ilerleyen dönemlerde İmâmete verilen anlam doğrultusunda aynı zamanda dinî bir kimlik halini almıştır.

İlk Fırkaların Mehdîlikle İlgili Görüşleri

Hz. Peygamber’in vefatından sonraki ilk III yüzyılda ortaya çıkan fırkalardan Şîliğin, İmâmet merkezli bir teoloji oluşturup, dinî alanın tamamını bu yönde inşa ettiği yukarıda belirtildi. Mehdîlik de İmâmetle olan doğrudan ilişkisi nedeniyle daha çok bu fırka ile özdeşleşmiştir. İsnâaşeriyye Şîası başta olmak üzere, Şîi fırkaların büyük çoğunluğu İmâmeti 12 ile sınırlandırarak belirli bir imamdan sonra durdurmuş ve son imamın gaib olduğunu, Mehdî olarak zuhur edip adaleti hâkim kılacağına inanmaktadır. Bu durum, en yaygın Şîi ekol olan İsnâaşeriyye’de, isminden de anlaşıldığı üzere on ikinci imam olan Muhammed Mehdî üzerinden temellendirilmiştir. Şu var ki süreç içerisinde Şîi fırkaların mehdî anlayışı, başta ortaya çıkışından kısa bir süre sonra itikâdî ve felsefî bir fırka halini alan tasavvuf çevresi olmak üzere önemli ölçüde İslam ümmetinin çoğunluğunu oluşturan Sünnî kesimi de etkilemiştir. Nâşi el-Ekber başta olmak üzere anılan kaynaklar kapsamında İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan ilk fırkaların mehdî anlayışını irdelediğimizde bu durumun açık bir şekilde yer aldığı görülmektedir.

Hz. Hüseyin Kerbelâ’da acımasız bir şekilde katledilince, Şîiler arasında görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Bu görüş ayrılıklarındaki tartışma noktası, etrafında birçok savaşı olmasına rağmen Hz. Hasan’ın anlaşarak hilafeti Muaviye b. Ebû Süfyan’a bıraktığı halde; çevresinde çok az insan bulunmasına rağmen Hz. Hüseyin’in Yezid b. Muaviye’ye karşı kıyamı başlatmış olmasıdır. Halbuki Hz. Hüseyin de ağabeyi Hz. Hasan’a Muaviye ile anlaşması konusunda telkinde bulunmuştu. O halde birbirine zıt olan bu iki tavırdan hangisi isabetli hangisi isabetsizdi? Tartışma konusu olan bir diğer husus ise bu tartışmaların devam ettiği bir süreçte Hz. Hüseyin’den sonra baba bir kardeşi Muhammed b. Hanefiyye’nin (ö. 81/700) imam olduğuna dair görüşlerin ileri sürülmesidir. Onun Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’den sonra Hz. Ali’ye en yakın şahsiyet olmasıdır. Ayrıca Hz. Hasan’dan sonra oğulları değil de kardeşi Hz. Hüseyin’in imam olmasından yola çıkarak, Muhammed’in de Hasan ve Hüseyin’in kardeşi olmasından dolayı bu konuda oğullarından daha çok hak sahibi olduğu ileri sürüldü. Kûfe’de Muhtar b. Ebû Ubeyd es-Sakafi (ö. 67/687) ise bir adım daha ileri giderek Muhammed’in Hz. Ali’nin vasisi olduğunu, Hz. Hasan’ın da Hz. Hüseyin’in de uygulamalarını onun izin ve emriyle yaptıklarını ileri sürdü. Hatta şayet Hz. Hasan Muaviye ile anlaşmasını, Hz. Hüseyin de Yezid’e karşı kıyamını onun izniyle yapmasalardı sapıtmış ve helak olurlardı. Daha da ileri giderek Muhammed b. Hanefiyye’ye muhalefet edenlerin kafir ve müşrik olduklarını iddia etti. Ayrıca Muhammed b. Hanefiyye’nin Muhtar’ı Hz. Hüseyin’in intikamını almak üzere Irak’a vali olarak görevlendirdiğini yaymaya başladılar. Muhammed H. 81 yılında Medine’de vefat edince, bunlar üç gruba ayrıldılar. Ebû Kerb ed-Darîr’a nispetle Kerbiyye olarak isimlendirilen fırka, Muhammed’in babası Hz. Ali

tarafından “Mehdî” olarak isimlendirildiğini,²⁰ onun ölmediğini ve ölmeyeceğini, ne zaman dönüp yeryüzünde hakimiyet kuracağını kimse tarafından bilinmediğini ve ondan sonra imam olmadığını ileri sürdüler.²¹

Nâşî el-Ekber, Hz. Hüseyin’in katlinden sonra onun İmâmetine inananların ikiye ayrıldığını kaydetmektedir. Bunlardan Fatımiyye’ye göre Hz. Hüseyin’den sonra imam onun oğlu Ali b. Hüseyin’dir (ö. 94/712). Hz. Ali tarafından Keysan lakabının da verildiği nakledilen Muhtar b. Ebû Ubeyd es-Sakafî’ye ya da Muhtar’ın taraftarlarından ve Becile kabilesinin azatlısı olan Ebû Amre b. Keysan’a nispetle Keysaniyye olarak anılan fırkaya göre ise Hz. Hüseyin’den sonra imam onun üvey kardeşi Muhammed b. Hanefiyye’dir. Zira Hz. Ali onu açıkça tayin etmiştir.²² Daha sonra Nâşî, Keysaniyye’nin üç fırkaya ayrıldığını belirttikten sonra bunlardan birinci fırkaya göre Muhammed b. Hanefiyye’nin ölmediği ve Mekke ile Medine arasındaki Radva dağında beklemektedir. İkinci fırkaya göre Muhammed b. Hanefiyye’den sonra imam oğlu Ebû Hâşim’dir. Ebû Hâşim’den sonra da Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas’tır. Muhammed b. Hanefiyye’nin vefat ettiğini kabul eden üçüncü fırkaya göre ise ondan sonra imam oğlu Ebû Hâşim, ondan sonra da Abdullah b. Muaviye b. Cafer’dir. Bunlardan birinci fırka Muhammed b. Hanefiyye’nin Hz. Peygamber tarafından müjdelenen mehdî ve Âl-i Muhammed’in kaimi olduğunu iddia ettiler. Bunlar Muhammed’in 70 yıl gaybette kalacağını, daha sonra zuhur ederek Beni Ümeyye zorbalarıyla savaşaacağını inanmaktaydı.²³

Muhammed b. Hanefiyye’ye “mehdilik” anlamının yüklendiği dönem ve bu anlamın çerçevesi konusunda Nâşî el-Ekber ile Nevbahtî’nin ifadeleri önemli ölçüde uyumaktadır. Bu durum, mehdiliğin İslam düşüncesi tarihinde ilk defa Şîa arasında ve özellikle Muhtar ve onun etrafındakiler tarafından ortaya atıldığına dikkat çeken tezlerle örtüşmektedir.²⁴ Bu dönemde Muhammed b. Hanefiyye etrafında ileri sürülen başka bir anlayış ise “Ric‘at”tır. Zaman zaman süre ile ilgili detaylı öngörüler de ileri sürülerek Muhammed b. Hanefiyye’nin ‘Kâim’ ve ‘Mehdî’ olarak zuhurundan sonra, başta Hz. Hüseyin olmak üzere Âl-i beyt diriltilecek düşmanlarının cezalandırıldığını göreceklidir.

Mehdî/Mehdiliğin Siyasî Boyuttan Dinî boyuta Evrilmesi

Nâşî el-Ekber’in Mehdilikle ilgili yaptığı tasvir ve değerlendirmeler, mehdilik düşüncesinin ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren iki özelliğinin öne çıkarıldığına dair yapılan genel değerlendirmelere paraleldir. Bu konuda özellikle Nevbahtî ve Ebû’l-Hasan el-Eş‘arî’nin benzer yaklaşımları sergilediklerini belirtmek gerekir. Mehdî etrafında anılan iki özellikten birincisi mehdînin dinî olmaktan daha ziyade siyasî bir figür olarak tasavvur edilmiş olmasıdır. Bu nedenle özellikle mehdî olduğu ileri sürülen şahıslar etrafında yapılan tasvirlerin tamamında siyasî iktidarla bağlantılar kurulmuştur. Özlenen iktidarın bazen Abbasilerde olduğu gibi gerçekleştiği bazen de henüz gerçekleşmediği ancak kıyamet kopmadan önce bir gün mutlaka gerçekleşeceğine dair beklentiler canlı tutulmuştur. İkinci özellik ise mehdilik ile Âl-i beyt başta olmak üzere mazlumların intikamı arasında bağlantıların kurulmuş olmasıdır. Bu beklentilere paralel olarak, beklenen mehdînin zuhurundan sonra icra edeceği faaliyetler literatüre geçmiştir. Bu faaliyetlerden birincisi yeryüzünün tamamına adalet ve hakkaniyetle doldurmak, diğeri ise zalimleri cezalandırmak suretiyle mazlumların hakkını almaktır.

²⁰ Mustafa Öz, "Keysâniyye", 2002 Ankara *DİA*, 25/364.

²¹ Nevbahtî, *Fıraku’ş-Şîa*, 63-68.

²² Nâşî, *Mesâil*, 24 vd.

²³ Nâşî, *Mesâil*, s. 26-27.

²⁴ Geniş bilgi için bk. Mahmut Çınar, *Tarihte ve Günümüzde Mehdilik*, (İstanbul: Rağbet Yay., 2013), 50.

Nâşî el-Ekber'e göre İslam ümmeti içerisinde messianik anlamlar, ilk defa Hz. Ali'nin vefatı üzerine Abdullah b. Sebe ve adamları tarafından ortaya atılmıştır. Buna göre Hz. Ali vefat edince, vefatını bildiren yazı Medain'e gittiğinde, onun döneminde Müslüman olan ve yine onun tarafından Medain'e görevlendirilen Abdullah b. Sebe "Vallahi, yetmiş paket içinde onun beynini de getirseniz, sizi tasdik etmeyiz. Biz onun ölmediğini ve asasıyla bütün Arapları yönetmeden ölmeyeceğini biliyoruz" demiştir. Bu söz Abdullah b. Abbas'a ulaştığında "Böyle olsaydı, onun malını taksim etmez, dul kalan eşleriyle de evlenmezdik" diyerek reddetmiştir.²⁵

Mehdilik Müslümanlar arasında ilk konuşulduğu dönemlerde, siyasî bir müessese olarak gündem olmuştur. Özellikle yaşanan acı tecrübeler ve Hz. Peygamber'in ailesine yapılan haksızlıklar, anılan siyasî beklentiye, intikam duygularıyla beslemiştir. Önceki din ve inanç çevrelerinde yer alan benzer inanç ve anlayışların da etkisiyle, Hz. Peygamber'in neslinden gelmesi düşünülen kurtarıcı beklentisi, gittikçe taraftar bulmuş, geniş kitleler tarafından benimsenmiştir. Zira Mehdilik anlayışının ortaya çıktığı dönemde, Müslümanların yaşadığı coğrafyalarda, beklenen kurtarıcı inancına sahip birçok dinî unsur bulunmaktaydı. Bunlar arasında, özellikle Şîa'nın mehdilik anlayışının büyük ölçüde etkilendiği Mecusîlik en başta gelir. Yahudîlik, Hıristiyanlık, Maniheizm ve Deysanîlik ise bölgede mensupları bulunan ve kurtarıcı inancına sahip olan din ve inanç çevreleri arasındadır. Mehdiliğin ilk ortaya çıktığı yer olan Kûfe'nin demografik yapısı dikkate alındığında, oldukça heterojen bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Kuzey ve güney Araplarının yanı sıra Fars ve Horasan bölgelerinden de önemli ölçüde nüfusun buraya kaydırıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Kûfe'de yaşayan unsurlar, daha önceleri büyük ölçüde anılan dinî gruplara mensuptu. Bunların Müslüman olduktan sonra önceki inançlarını İslamî motif ve figürler içerisinde, çoğu zaman farkına varmadan sürdürmüş olmaları mümkündür. Bu bağlamda sözcüğü Zerdüşt'ün yerine Hz. Peygamber'i, Saosyant'ın yerine ise Mehdî'yi ikame etmiş olmaları mümkündür. Bu nedenle mehdilik düşüncesi kısa süre içerisinde geniş kitleler tarafından kabul görmüştür.

Mehdiye siyasî misyonunun yanı sıra dinî içeriklerin yüklenerek aynı zamanda dinî bir lider haline gelmesi sürecinde dış etkenlere örnek olarak Nâşî el-Ekber'in naklettiği ve Hz. İsa ile mehdî arasında bağlantı kuran şu örnek önemlidir: "Adına nispetle Muğîriyye olarak bilinen fırkanın kurucusu Muğîre b. Saîd'e (ö. 119/737) göre imam, Abbâsî Halifesi Mansûr'a karşı Medine'de isyan eden Ali evlâdının lideri en-Nefsüzzekiyye olarak da bilinen Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebû Talib'tir (ö. 145/762). İmâmetin Muhammed b. Ali b. Hüseyin'den ona geçmiş olduğu görüşündeydi. Muhammed b. Abdullah'ın, Resûlullah'ın müjdelediği mehdî olduğunu ve onda ölülerini diriltir, âmâ ve cüzzamlıları iyileştiren, gaybı bilen bir ruh olduğunu zannediyordu."²⁶ Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi, mehdîye siyasî kimliğinin yanı sıra dinî/manevî birtakım anlamlar yüklenmiş ve Hz. İsa ile arasında bağlantılar kurulmuştur. Bu iddianın ilk sahibi olarak Muğîre b. Saîd gösterildiğine göre, ilk nüveler hicrî II. yüzyılın başlarına kadar gidebilmektedir. Bununla birlikte ilk dönemlerde siyasî içeriğin baskın olduğunu oldukça rahat bir şekilde görmek mümkündür. Nitekim Zeydiyye'nin bir kolu olan ve Ebü'l-Carûd'a (ö. 150/767) nispetle Carûdiyye olarak bilinen fırkaya göre, kıyamdan geri duran ve evinde örtüsüne bürünerek oturan kimsenin imam olamayacağı gibi ona itaat etmenin de farz olmayacağını iddia etmişlerdir. Şu var ki Ebü'l-Carûd ve ona tabi olanlar, imama ihtiyaç duyduğu konularda ilham geldiğini iddia ederek dinî içeriğin kapılarını da kapatmamışlardır.²⁷

²⁵ Nâşî, *Mesâilü'l-İmâme*, 22-23.

²⁶ Nâşî, *Mesâilü'l-İmâme*, 41.

²⁷ Nâşî, *Mesâilü'l-İmâme*, 42-43.

Kuşkusuz mehdîye dinî içerik atfedilmesini, bu düşüncenin ortaya çıktığı ilk dönemlere kadar götürmek mümkündür. Nitekim Muhammed b. Hanefiyye'nin vefatından hemen sonra onun mehdî olduğunu iddia edenler, onun hakkında şu tasvirleri yapmışlardır: "Muhammed b. el-Hanefiyye ölmemiştir ve diridir. Mekke ile Medine arasında bulunan Radva dağındadır. Sağında aslan solunda kaplan bulunmaktadır ve ortaya çıkıp kıyam edinceye kadar onu koruyacaklardır. O, Âl-i Muhammed'in Kaim'i ve Resûlullah'ın yeryüzünü doğruluk ve adaletle dolduracağını insanlara haber verip müjdelediği Mehdî'dir."²⁸ Ancak her ne kadar buna benzer dinî birtakım tasvirler var ise de Muhammed b. Hanefiyye, kardeşi Hz. Hüseyin'in intikamını alması, zulüm ve haksızlıkla dolan dünyayı adalet ve hakkaniyetle doldurması beklenen siyasî bir lider olarak idealize edilmiştir. Benzer bir anlayış Nefsüzzekiyye etrafında da geliştirilmiş ve onun isminin Muhammed, babasının isminin ise Abdullah olması da delil getirilerek, bu anlamda nakledilen rivayette kastedilen zatın, Nefsüzzekiyye olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre Nefsüzzekiyye, tekrar ortaya çıkacağı zamana kadar Alemiyye dağında yaşamaktadır.²⁹ Mehdîliğin ilk dönemlerde siyasî işlevinin ön plana çıkması nedeniyle, İmamiyye Şîası on ikinci imamı mehdî ilan edip, onunla sınırlandırılmaya kadar hicri ilk üç yüzyılda, kılıcını çekip adalet ve hakkaniyet iddiasıyla ortaya çıkan herkese mehdî denilmiştir. Abbasilerin ikinci halifesi Ebû Cafer el-Mansur'un oğluna mehdî adını vererek, onu beklenen mehdî olarak ilan etmesi de mehdîliğe o dönemde siyasî içeriği baskın bir işlev yüklendiğini göstermektedir.

Beklenen kurtarıcı hakkında başta Nâşî el-Ekber olmak üzere ilk dönemlerde kaleme alınan eserlerden anlaşıldığına göre, mehdilik inancı, başlangıçta örtük bazı dinî anlamlar ihsas etmekle birlikte daha çok siyasî içeriği baskın bir lider etrafında oluşmaktaydı. İlerleyen süreçte, siyasî özellikler saklı kalmak kaydıyla, birtakım açık dinî anlamlar da yüklenmiş ve mehdî, özellikle bu inancı benimseyen bir kısım Şîî çevreler tarafından, bazı açılardan peygamberlerin bile sahip olmadığı ilahî ve melekûtî bağlantılarla anılmıştır.

Mehdîliğin dinî/itikâdî bir konu olarak anılması, daha çok İmamiyye Şiasının on birinci imamı olan Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/874) vefatı sonrasına denk gelmektedir. Kimi tabakat ve firak müellifleri, onun vefat ettiğinde geride herhangi bir oğlunun olmadığını kaydetseler de onun taraftarları, Muhammed isminde bir oğlunun olduğunu ve Hasan el-Askerî vefat ettiğinde dört veya beş yaşında olduğunu, babasının vefatıyla birlikte gaybete (el-Gaybetü's-suğrâ) girdiğini iddia etmişlerdir.³⁰ İşte mehdînin şahsiyeti etrafında birtakım mistik unsurlar eklenerek, dinî ve itikâdî bir mesele olması, bununla birlikte oluşmuş ve Hasan el-Askerî'nin oğlu olarak anılan ve on ikinci imam olarak kabul edilen Muhammed b. Hasan, el-Kâim ve el-Mehdiyyü'l-muntazar olarak kabul edilmiştir. Bu iddiaya göre İmam Mehdî 329/941 yılına kadar sefirleri üzerinden Şiasıyla temas kurmuştur. Ancak bu tarihte son sefirin de ölümüyle birlikte gaybet yeni bir merhaleye girmiş ve büyük gaybet (el-Gaybetü'l-kübâ) dönemi başlamıştır. O günden bugüne kadar on ikinci imam Şiası İmam Mehdî'nin zuhrunu beklemektedir.

Şu halde Nâşî el-Ekber ve onun muasırları olan firak müelliflerinin beyanları dikkate alındığında, mehdîliğin başlangıçta siyasî bir beklenti olduğu anlaşılmaktadır. Hicri III. yüzyıldan itibaren on ikinci İmam Şiasının Muhammed b. Hasan etrafında oluşturduğu dinî/itikâdî muhteva, zamanla siyasî muhtevadan daha baskın hale gelmiştir. On ikinci İmam Şiasının bu anlayışı, ilerleyen dönemlerde beklenen kurtarıcı inancına sahip bütün çevreleri etkilemiş ve mehdî, Şiiler

²⁸ Nâşî, *Mesâilü'l-İmâme*, 26.

²⁹ Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 53-54.

³⁰ Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, s. 90-93; geniş bilgi için bk. Cemil Hakyemez, "Mehdî Düşüncesinin İtikadîleşmesi Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/1 (III/5), s. 127-144.

için imamların, Sünnî tasavvuf çevreleri içinse velilerin sonuncusu olarak kabul edilmiştir.

Sonuç

Mehdî inancının oluşmasında toplumların, yaşadığı kaos ve maruz kaldığı zulmü engelleyememesi etkin rol oynamıştır. Nitekim çeşitli din ve inançların *beklenen kurtarıcı* etrafında oluşturdukları anlayış ve düşünceler incelendiğinde, bu inancın, her ne kadar dinî çerçevede içerisinde sunulmakta ise de özü itibarıyla tamamına yakınında sosyo-psikolojik ve siyasal etkenlerin belirleyici olduğu görülmektedir. Hal böyle olunca siyaseten başarısız olan ve ezilen kitleler, yaşadıkları bu olumsuzlukların değiştirilmesi ve zalimlerden intikamlarını alarak bozulan toplumsal yapıyı kılıcının gücüyle düzelterek manevî güç sahibi olan bir kurtarıcı beklentisine girmişlerdir. Bu anlamda çevre kültür ve dinlerden etkilenme ve kadîm kutsal metinlerde Hz. Peygamber'in müjdelenmesine dair verilen mesajların ilhamıyla oluşturulan yeni dinî referanslarla muhayyel bir mehdilik tasarlanmış ve böylelikle backgroundu toplumsal çürümenin oluşturduğu manevî görünümlü siyasal bir mehdî/ kurtarıcı figürü geliştirilmiştir.

Mehdîliğin ilk dönemlerde siyasî bir kimlik olarak öne çıkmasında, başta Hz. Peygamber'in ailesi olmak üzere yaşanan yenilgi ve zulüm ortamının etkisi önemlidir. Kuşkusuz geçmiş din ve inanç çevrelerinin beklenen kurtarıcı hakkında oluşturdukları tasavvur da bunda etkili olmuştur. Zira tarih boyunca beklenen bütün kurtarıcıların etrafındaki insanları siyaseten zafere ulaştırması ve ezilenlerin hakkını alarak yeryüzünü adaletle doldurması ön görülmüştür. Özellikle on iki İmam Şîasının mehdî etrafında oluşturduğu teorik çerçeve ile aynı coğrafyanın kadîm dinlerinden olan Mecusîliğin beklenen kurtarıcısı olan Saoşyant etrafında oluşturduğu çerçevenin sıkı bir şekilde benzerlik taşıması, bu duruma verilebilecek en çarpıcı örnektir. İslam tarihinde mehdilik iddiasında bulunanlarla Hz. Peygamber arasında kurulan bağlantılar, bu hassasiyetin bir neticesi olarak oluşturulmuştur.

Hız. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra, onun oluşturduğu adil, hakkaniyetli ve erdemli toplum yapısının bozulmasıyla birlikte, insanlarda tekrar böyle bir dönemi oluşturma arzusu canlanmıştır. Ne yazık ki bu arzu, ilke ve prensipler yerine kadîm din, inanç ve kültürlerin de etkisiyle, karizmatik ve güçlü bir lider odaklı olarak şekillenmiştir. Söz konusu lider, ilk dönemlerde herhangi bir şahıstan daha çok vasıf olarak öne çıkmıştır. Buna bağlı olarak Muhammed b. Hanefiyye, Nefsüzzekiyye veya Mehdi b. Ebu Ca'fer gibi farklı şahıslar, mehdî olarak görülmüştür. Bu şahısların tamamına yüklenen misyon, adaletin hâkim olduğu bir dünya oluşturmaktır. Bu nedenle beklenen kurtarıcı, özellikle Hz. Peygamber'le akrabalık ilişkisi kurulduğu için dinî birtakım bağlantıları ihsas etse de daha çok siyasal bir şahsiyet olarak tasarlanmıştır. Bozulan siyasal ve ictimâî düzeni kim düzeltip adalet ve hakkaniyeti hâkim kılarca kurtarıcı mehdî, odur. Ancak ilerleyen süreçte, söz konusu siyasal kimlik dinî anlamları baskın bir hale evrilerek, mehdilik itikâdî bir mesele haline gelmiştir. Bu bağlamda on ikinci imam denilen kişi mehdî kabul edildiği için, mehdîliğin Şîa itikadındaki yeri oldukça güçlü ve vazgeçilmez bir ilke olarak durmaktadır. Ancak süreç içerisinde başta tasavvuf çevreleri olmak üzere, mehdilik inancı bir kısım sünnî çevreler tarafından da önemli ölçüde taraftar bulmuştur. İslam düşünce tarihinin ilk dönemlerinde eser kaleme alan müellifler arasında önemli bir yeri olan Nâşî el-Ekber gibi şahsiyetlerin naklettikleri buna ışık tutmaktadır.

Kaynakça

- Afîfî, Ebu'l-Ala, *Tasavvuf: İslam'da Manevi Devrim*, trc. İbrahim Kaçar- Murat Sülün, Risale Yay., İstanbul 1996.
- Akman, Mustafa, "Mehdî İnancı Özelinde İlmî Çalışmalar ile Günümüz Toplumunun Geleneksel Anlayışı Arasında Görülen Uyuşmazlıklar, Bunun Yansımaları ve Çözüm Önerileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, X/51, (2017), 1210.

- Akman, Mustafa, *İbn-i Arabî Kelâmi Tartışmalar, Sorular, Şüpheler*, (İstanbul: Ekin Yayınları, 2017).
- Akman, Mustafa, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri*, (İstanbul, Ensar Neşriyat, 2019).
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezile Ekolü'nün Temel Kaynakları ve Özellikleri". *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. ed. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Ayış, Mehmet Şirin, "İslâm Düşünce ve Geleneğinde Kutsiyet, Velâyet ve Kerâmet Anlayışının Üzerinde Bulunduğu Zemin İle İlgili Bazı Tespit ve Değerlendirmeler", *İslâm Düşünce Ve Geleneğinde Kutsiyet, Velâyet, Kerâmet*, Kuramer Yay., İstanbul 2017.
- Corbin, Henry Eugénie, "Şiilikte Velâyet Kavramı", çev. Sabri Hizmetli, *Ankara Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, XXVI, 1983.
- Çınar, Mahmut. *Tarihte ve Günümüzde Mehdilik*. İstanbul: Rağbet Yay., 1. Basım, 2013.
- Ekber, Nâşî el-. *Mesâilü'l-imâme*. nşr. Josef Van Ess. Beyrut: y.y., 1971.
- Ess, Josef Van. *İlmü'l-kelam ve'l-mucteme'*. çev. Salime Salih. 1. Cilt. Köln: el-Cümel, 2008.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan el-. *Kitabü makâlâti'l-İslamiyyîn ve ihtilâfi'l-musallîn*. nşr. Helmut Ritter. Kuveyt: Mektebetü İbn Teymiyye, 1430/2009.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/328-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hakyemez, Cemil. "Mehdî Düşüncesinin İtikadîleşmesi Üzerine". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004), 127-144.
- Ka'bî, Kerîm Alkem el-. *en-Nâşî el-Ekber hayatuhu ve edebuhu*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Besair, 2012.
- Nevbahtî, Hasan b. Musa en-. *Fıraku'ş-Şîa*, Beyrut: Menşûrâtu'r-Rıza, 1433/2012.
- Öz, Mustafa, "İmâmîyye", *DİA*, (İstanbul 2000), 22/207-209.
- Mustafa Öz, "Keysâniyye", 2002 Ankara *DİA*, 25/362-364.
- Sobieroj, Florian, Mutezile ve Tasavvuf, çev. Salih Çift, *Uludağ Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, X/1, 2001.
- Tülücü, Mustafa. "Nâşî el-Ekber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/432-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman, "Şiilikte Tasavvuf", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, Tebliğler ve Müzakereler 13-15 Şubat, İstanbul 1993.
- Zincânî, İbrahim el-Müsevî en-Necefî el-Hâc, "Ana Hatlarıyla İmâmîyye Akidesi", çev. M. Serdar, *Bilimname dergisi*, III/8, (2005/2), 133-143.